

VAN CONFESSIONEEL NAAR LIBERAAL-CONSERVATIEF?

De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa

A.P.M. Lucardie en H.-M.T.D. ten Napel

1. Inleiding

Het Christendom bestaat al bijna tweeduizend jaar, christen-democratie als politieke stroming hooguit honderd jaar. De koppeling tussen christelijke beginselen en politieke democratie, die nu velen vanzelfsprekend voorkomt, was in de vorige eeuw nogal omstrede. Veel christelijke politici kozen in de strijd tussen democratie enerzijds en aristocratie of absolute monarchie anderzijds niet de kant van de democraten. Aanvankelijk schaarden zij zich vooral in de rijen van de Conservatieven, die vanaf 1789 Troon en Altaar verdedigden tegen de revolutionaire beweging die Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap eiste. In de loop van de negentiende eeuw maakten in tal van Europese landen rechtzinnige protestanten en katholieken zich los van de Conservatieve partijen en stichtten op confessionele eenheid gebaseerde organisaties, vaak (maar niet altijd) naar aanleiding van onenigheid over cultuur- en onderwijsbeleid. In Nederland kwam zo in 1879 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) tot stand, later gevolgd door de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP); in België ontstond - eveneens in 1879 - de Katholieke Unie, in Duitsland het katholieke *Zentrum*, in Zwitserland de (katholieke) Conservatieve Volkspartij.

Geen van deze partijen noemde zich aanvankelijk 'christen-democratisch', ook al aanvaardden zij in de praktijk de regels van de parlementaire democratie. In theorie wezen ze volkssoevereiniteit af en koesterden ze veelal een verlangen naar een corporatieve staat en een beperkt kiesrecht. Slechts op de linkervleugel van de confessionele partijen tooide men zich soms met de naam 'christen-democraat'; niet alleen uit sympathie voor het democratisch bestel, maar ook uit een streven naar meer openheid en samenwerking met gelijkgezinden uit andere kerken. De eerste 'Christen-Democratische Partij' in Nederland ontstond in 1905 als linkse afsplitsing van de ARP.¹ Het zou echter nog tot 1980 duren voordat - door de fusie van de ARP met de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katho-

lieke Volkspartij (KVP) tot Christen Democratisch Appèl (CDA) - een massapartij zich in Nederland 'christen-democratisch' ging noemen. Nederland liep daarmee achter bij Duitsland, Frankrijk en Italië, waar christen-democratische massapartijen al eerder opbloeiden.²

In dit artikel wordt het CDA vergeleken met haar zusterpartijen. Die vergelijking lijkt zinvol, niet alleen om licht te werpen op de geschiedenis van deze partij, maar ook op haar toekomst. De vaak geciteerde uitspraak van Heinrich Heine dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt dan elders, bezit wellicht nog enige geldigheid met betrekking tot de christen-democratie. In tal van Europese landen kan men een ontwikkeling waarnemen van confessionele partij via christen-democratie naar liberaal-conservatieve volkspartij.³ Confessionele partijen, die zich op een bepaalde geloofsbelijdenis baseren en dan ook vrijwel al hun kiezers uit bepaalde kerkgenootschappen recruteran, lijken gedoemd te verdwijnen of een marginaal bestaan te lijden. De meeste van hen zijn christen-democratische volkspartijen geworden, die zich (per definitie) open stellen voor alle gezindten en zich dan ook meer indirect dan direct op de Bijbel richten. In dit proces van modernisering en secularisering lijkt de ontwikkeling naar een moderne liberale en/of conservatieve partij, die de christelijke traditie erkent als één van haar (vele) inspiratiebronnen, dan logisch gezien de volgende stap.

Deze ontwikkeling heeft, verwachten wij, bepaalde gevolgen voor (1) de ideologie van de partij, zoals verwoord in beginselprogramma's; (2) de banden van de partij met kerken en andere organisaties op christelijke grondslag (de verzuildheid); (3) de kerkelijke achtergronden van partijleden en kiezers.

Hier willen we nagaan in hoeverre die ontwikkeling ook bij het CDA te verwachten is. Voor zover mogelijk wordt het CDA op de genoemde drie terreinen vergeleken met haar zusterpartijen, met name de Belgische Christelijke Volkspartij (CVP) en *Parti Social Chrétien* (PSC), de Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU) en de Italiaanse *Democrazia Cristiana* (DC). De Belgische en Duitse partijen liggen het meest voor de hand in een vergelijking vanwege de geografische en culturele verwantschap tussen de drie landen; de Italiaanse partij kent weliswaar een andere achtergrond maar lijkt door haar ideologie en haar plaats in het partijstelsel toch voldoende op het CDA om een vergelijking interessant te maken. Incidenteel zal ook naar andere christen-democratische partijen verwezen worden. Voorafgaand aan deze systematische vergelijking worden de genoemde partijen kort geschetst in hun historische context.

2. Historische ontwikkeling

Vergelijken we de historische ontwikkeling van CDA, CVP/PSC, CDU en

DC, dan valt in de eerste plaats de continuïteit op die de ontwikkeling in Nederland en vooral in België kenmerkt. In Nederland lijkt 1980 op het eerste gezicht een breuk te betekenen met het confessionele verleden. Bij nader inzien valt dat echter mee.⁴ Al vanaf de jaren vijftig waren de ideologische verschillen gaan vervagen en kwam op lokaal en Europees niveau samenwerking tot stand. In België is nog minder sprake van een breuk; de Katholieke Unie, eerst een federatie van standenorganisaties en pas vanaf 1936 een echte massapartij, noemde zich na de Tweede Wereldoorlog niet meer 'katholiek' maar 'christelijk'. Sinds 1968 functioneren de Vlaamse CVP en de Waalse PSC steeds meer als zelfstandige partijen. Deze organisatorische veranderingen hadden echter weinig consequenties op ideologisch of sociologisch gebied.

Geslaagde en mislukte revoluties en nationaal-socialistische respectievelijk fascistische regimes maakten in Duitsland en Italië een continue ontwikkeling onmogelijk. Niettemin konden ook hier de naoorlogse christen-democratische partijen voortbouwen op confessionele voorgangers: het katholieke *Zentrum* in de Republiek van Weimar (en daarvoor, in het Keizerrijk) en de kortstondige maar invloedrijke *Partito Popolare Italiano* in Italië rond 1920. Laatstgenoemde 'Italiaanse Volkspartij' was trouwens al meer een open, christen-democratische dan een confessionele partij, al bleef haar aanhang waarschijnlijk tot belijdende katholieken beperkt.⁵

Evenmin als Italië en Duitsland kenden Spanje, Griekenland en Portugal een ongestoorde ontwikkeling naar een democratisch regime. De politieke partijen die zich in deze landen bij de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD) en de Europese Volkspartij (EVP) hebben aangesloten, zijn over het algemeen nieuw, pragmatisch en niet gebonden aan een confessioneel verleden. Horner noemt hen zelfs '*nationale Sammlungsbewegungen*' in plaats van christen-democratische volkspartijen.⁶ In mindere mate geldt dat voor Oostenrijk, waar de *Österreichische Volkspartei* na de Tweede Wereldoorlog wel kon aansluiten bij een katholieke voorganger.⁷

De geschiedenis van de Zwitserse Christen-Democratische Volkspartij vertoont daarentegen meer verwantschap met die van de Vlaamse CVP en het Nederlandse CDA. Voortgekomen uit de confessionele maar kleinburgerlijke *Konservative Volkspartei* heeft deze partij zich pas na 1950 tot een moderne volkspartij ontwikkeld; maar nog steeds trekt ze echter weinig protestantse kiezers. Een deel van de Protestanten blijft trouw aan een enigszins op de Nederlandse ARP en het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) gelijkende *Evangelische Volkspartei*.⁸

Liepen de Zwitserse en Nederlandse christen-democraten in zeker opzicht achter bij de Europese zusterpartijen, de Fransen liepen wellicht voor. Al in de negentiende eeuw bestond daar een christen-democratische stroming rond de (ex-) priester Lamennais en de krant *L'Avenir*. In 1924 werd een christen-democratische partij opgericht, die echter beperkt

van omvang bleef. Een tweede poging, in 1944, leidde aanvankelijk tot meer succes; korte tijd was deze *Mouvement Républicain Populaire* de grootste partij in de Vierde Republiek.⁹ In de Vijfde Republiek werd zij als middenpartij echter fijngewreven in de polarisatie tussen een links blok van socialisten en communisten en een rechts blok van gaullisten, liberalen en conservatieven. Uiteindelijk sloot het restant van de christen-democraten, het *Centre des Démocrates Sociaux* (CDS) zich in 1978 aan bij het rechtse blok. Zijn parlementaire fractie geniet weliswaar nog een zekere zelfstandigheid (met enkele onafhankelijken verenigd onder de naam *Union du Centre*), maar in verkiezingscampagnes hebben de christen-democratische kandidaten de steun nodig van andere rechtse partijen om in het districtenstelsel zetels te winnen.¹⁰

In de Scandinavische landen tenslotte spelen christen-democratische partijen slechts een bescheiden en geïsoleerde rol, vooral gericht op verdediging van christelijke normen op zedelijk gebied - abortus, pornografie, kunst - al is hier de laatste jaren ook sprake van modernisering en aansluiting bij ontwikkelingen in West-Europa.¹¹

In Groot-Brittannië is christen-democratische partijvorming nooit van de grond gekomen; geëngageerde katholieken vormden wel een christen-democratische groep binnen de *Labour Party*, terwijl belijdende leden van de *Church of England* zich meer thuis voelden in de *Conservative Party* - die zich weliswaar niet expliciet christelijk noemt, maar wel bijvoorbeeld haar congressen begint met een godsdienstoefening.¹² Hoewel laatstgenoemde partij zich niet christen-democratisch noemt, zijn haar leden in het Europees Parlement in april 1992 toegetreten tot de christen-democratische fractie. Ook op ideologisch gebied lijkt enige toenadering waar te nemen; waarbij nog omstreden is of de Conservatieven de christen-democratische ideologie omarmen of omgekeerd ook de christen-democraten bepaalde denkbeelden van Thatcher en Major overnemen.¹³

3. Ideologische ontwikkelingen

De ideologische grondslag van het CDA was een heet hangijzer in de fusiebesprekingen tussen ARP, CHU en KVP in de jaren zeventig. In 1978 werd afgesproken dat de politieke overtuiging van het CDA 'als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt'.¹⁴ De grondslag van de partij werd gevormd door die politieke overtuiging, en dus niet door de Bijbel zelf, in de vorm van een geloofsbelijdenis zoals bij het GPV, de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) - confessionele partijen, die zich niet christen-democratisch noemen.¹⁵ Het CDA richt zich volgens zijn Program van Uitgangspunten dan ook niet op bepaalde confessionele of godsdienstige groepen maar tot de gehele Nederlandse bevolking, zonder onderscheid. De 'C' in zijn naam werd binnen en buiten de partij vaak

onderwerp van discussie - bijvoorbeeld in 1992 rond de beëdiging van een hindoe als lid van de Tweede Kamer voor het CDA (Zie de Kroniek in dit Jaarboek). Het ontwerp voor een nieuw Program van Uitgangspunten omschrijft opnieuw de politieke overtuiging van het CDA als antwoord op de oproep van de Bijbel, maar voegt daar nog aan toe: 'De toetsing aan de Heilige Schrift is de kern van die politieke overtuiging'.¹⁶

De politieke overtuiging van de Nederlandse christen-democraten berust op vier beginselen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. De overheid behoort zich in te zetten voor gerechtigheid in de publieke sfeer, maar daarbij ook haar burgers te confronteren met hun eigen verantwoordelijkheid voor de samenleving. Meer in het bijzonder dient de overheid de rechtsorde te handhaven, gerechtvaardigde belangen te harmoniseren, een minimum aan bestaanszekerheid te scheppen (als 'schild voor de zwakken') en de burgers en hun organisaties ruimte te bieden om hun eigen verantwoordelijkheid te beleven.¹⁷ Het CDA staat een parlementaire democratie voor, waarbij de macht zoveel mogelijk wordt gespreid. Hogere bestuurslagen onthouden zich van taken die op een lager niveau adequaat ter hand kunnen worden genomen, volgens het - van oorsprong katholieke - subsidiariteitsbeginsel.¹⁸

Tot zo ver lijkt de staatsopvatting van het CDA zich alleen in woordkeus maar niet in substantie te onderscheiden van de liberale visie. De overheid blijft weliswaar de 'Dienaresse Gods', ook volgens het nieuwe ontwerp-Program van Uitgangspunten (art. 6), maar mag aan die dienstbetrekking in de praktijk niet het recht ontlenen de volkswil te negeren. De soevereiniteit van het volk, een revolutionair beginsel waar met name de antirevolutionairen maar evenzeer de RKSP zich - althans in theorie - fel tegen verzetten, wordt door de christen-democraten feitelijk niet meer bestreden.

Een verschil met de liberalen kan wel gevonden worden in het belang dat christen-democraten hechten aan het 'maatschappelijk middenveld' tussen overheid en burger. Ook hier zijn de verschillen echter aan het vervagen. Het oude (katholieke) ideaal van een corporatieve staat met een publiekrechtelijke ordening van het bedrijfsleven is intussen afgezwakt tot 'de overheid (...) honoreert de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun instellingen voluit en geeft voorrang aan zelfregulering', aldus het ontwerp-Program van Uitgangspunten (art. 17). 'Met het oog op het maatschappelijk draagvlak in de samenleving voor solidariteit en rentmeesterschap beschermt en ondersteunt de overheid waar nodig het maatschappelijk initiatief' (idem, art. 65). Het corporatisme van voor en kort na de oorlog werd veelal voorgesteld als een alternatief voor kapitalisme en socialisme. Van een dergelijke utopische maatschappijvisie is bij het CDA weinig meer te merken. Niettemin treft men in het Program van Uitgangspunten van 1980 wel kritiek aan op 'vercommercialisering' van het

culturele en maatschappelijke leven, op te grote welvaartsverschillen en machtsconcentraties. In het verkiezingsprogramma van 1977 was die kritiek overigens nog duidelijker.¹⁹ Het nieuwe ontwerp-Program van Uitgangspunten bevat ook enkele kritische opmerkingen over 'onbeperkt kapitalisme', 'consumentisme', commercialisering van cultuur en gezondheidszorg.²⁰ Aan de andere kant willen de christen-democraten juist de concurrentie bevorderen in gezondheidszorg en onderwijs.²¹ Kortom, ze aanvaarden de markteconomie, mits die 'sociaal' en 'ecologisch verantwoord' is. De term 'sociaal' verwijst ook naar de medezeggenschap die christen-democraten vanouds in bedrijven en andere organisaties verwezenlijkt willen zien.

De ecologische verantwoording is een meer recent ideaal, dat echter wel logisch afgeleid kon worden van het beginsel dat de mens de rentmeester is van Gods schepping. Milieubeleid krijgt in het nieuwe ontwerp-Program van Uitgangspunten veel meer aandacht dan in het oude. Om een degelijk milieubeleid te kunnen uitvoeren acht het CDA economische groei nog steeds nodig, ook al erkent men dat door die groei het milieu extra zal vervuilen.²² Hoewel de christen-democraten dus niet zoals ecologen de groei ter discussie stellen, pleiten ze wel voor een ecologische ethiek die de eigen waarde van de natuur als uitgangspunt neemt.²³ Ze nemen dan ook afstand van het antropocentrische individualisme dat onze cultuur kenmerkt.

In zijn cultuurkritiek onderscheidt de christen-democraat zich tegenwoordig waarschijnlijk nog het meest van de liberalen en sociaal-democraten. Tegenover het individualisme, dat niet alleen liberalen maar in toenemende mate ook sociaal-democraten kenmerkt, stelt het CDA het sociaal-personalisme - de mens kan zich als persoon slechts in relaties met anderen ontplooiën.²⁴ Tegenover secularisatie stelt het weliswaar niet (meer) herkerstening noch sacralisering, maar wel verdediging van levensbeschouwelijke instellingen in onderwijs, welzijn, gezondheidszorg en elders. Liever verzuiling dan commercialisering van de omroep. De vrijheid van het individu is weliswaar een belangrijk goed, maar moet wijken voor de waardigheid van de persoon als het gaat om euthanasie of abortus. Homoseksualiteit wordt aanvaard, ook als samenlevingsvorm, maar huwelijk en gezin blijven van bijzondere betekenis. Vergeleken met de standpunten van confessionele voorgangers (ARP, CHU en KVP) en concurrenten (GPV, RPF en SGP) kan men niettemin toch van een zekere liberalisering van de christen-democratische cultuurvisie spreken.

Vergelijken we de genuanceerde kijk van het CDA op moderne cultuur, staat en maatschappij met die van CVP, CDU en DC dan vallen de overeenkomsten meer op dan de verschillen. Bij de CVP is dat het minst verwonderlijk, gezien de goede contacten tussen de Vlaamse en Nederlandse christen-democraten. Sociaal-personalisme, solidariteit, verant-

woordelijkheid en rentmeesterschap zijn de beginselen van de CVP, neergelegd in het program 'Geloof, hoop en toekomst'.²⁵ De parlementaire democratie wordt zonder enig voorbehoud door de partij gesteund, anders dan in (een deel van) haar voorganger, de Katholieke Unie.²⁶ Evenals het CDA aanvaardt de CVP de markteconomie met enig voorbehoud: zij dient sociaal en ecologisch georiënteerd te zijn. Werknemers moeten betrokken worden bij de besluitvorming in hun bedrijf. De Vlaamse christen-democraten wijzen evenzeer het individualisme af, verdedigen levensbeschouwelijke (verzuilde) organisaties en de positie van het gezin als 'houvast voor de samenleving'.²⁷ Zij lijken minder liberaal dan de Nederlandse zusterpartij in de strijd tegen abortus en euthanasie en in het handhaven van fiscale bevoorrechtting van het gezin. De Italiaanse DC heeft haar beginselen niet samengevat in een program zoals CVP en CDA. In haar verkiezingsprogramma's beroept zij zich evenals de noordelijke zusterpartijen op personalisme, solidariteit (*solidarismo*) en rentmeesterschap met betrekking tot de natuur.²⁸ Zij stond dan ook met CDA en CVP althans tot voor kort nogal huiverig tegenover toetreding van Britse Conservatieven tot de EVP. Niettemin lijkt zij (nog) meer geneigd dan CVP en CDA zich aan te passen aan de tijdgeest of aan de wisselende machtsverhoudingen tussen de facties in haar eigen boezem. Het verwondert dan ook niet dat de partij in de jaren tachtig zich in liberale richting heeft ontwikkeld.²⁹

Op staatkundig gebied was de DC al liberaal, tenminste in haar verdediging van de parlementaire democratie tegen kritiek van links en rechts. Op sociaal-economisch terrein stonden de Italiaanse christen-democraten echter sinds de jaren vijftig een zeer actief optreden van de overheid voor. Dank zij hen beheersen staatsbedrijven een belangrijk deel van de financiële en industriële sector in Italië. In haar meest recente verkiezingsprogramma stelt de DC echter voor, een groot deel van die staatsbedrijven te privatiseren en om de rest meer zelfstandigheid te verlenen. Het Italiaanse bedrijfsleven zou - vooral met het oog op de Europese markt - minder monopolistisch en meer concurrerend moeten worden. Ook de in Italië zeer belangrijke familiebedrijven zouden zich moeten moderniseren en meer vrijheid moeten hebben om personeel te ontslaan.³⁰ De christen-democraten beschouwen niettemin de samenleving als een organisch en harmonisch geheel.

Op cultureel gebied blijft de DC verdergaande liberalisering, individualisering en secularisatie (*laicizzazione*) afwijzen. Vanuit een '*cultura cristiana della vita*' keurt zij abortus en euthanasie af en wil zij familie- en gezinsleven beschermen.³¹ Niettemin lijkt zij zich grotendeels te hebben neergelegd bij de liberalisering van echtscheiding en abortus die in de jaren zeventig tegen haar zin werd doorgevoerd. Een confessioneel getinte vleugel rond de beweging *Communione e Liberazione* zou deze secularisatie echter willen terugdringen.³²

De CDU in Duitsland vertoont veel overeenkomsten met de Italiaanse partij. Christelijk-sociale opvattingen speelden in beide partijen kort na de oorlog een belangrijke rol, maar verdwenen langzamerhand naar de achtergrond - bij de CDU iets sneller dan bij de DC.³³ Zelf omschrijft de CDU haar ideologie als een combinatie van liberale, conservatieve en christelijk-sociale denkbeelden.³⁴ Verantwoordelijkheid, vrijheid en gerechtigheid zijn haar belangrijkste beginselen.

De principes van de parlementaire democratie vonden vanouds ook een warm onthaal bij de Duitse christen-democraten, die in hun beginselprogramma van 1978 expliciet de soevereiniteit van het volk erkennen.³⁵ In hetzelfde programma drukken zij ook hun waardering voor het 'maatschappelijk middenveld' uit, maar benadrukken de verantwoordelijkheid van de staat voor het algemeen belang. Georganiseerde belangengroepen dreigen tegenwoordig te vaak hun zin te krijgen ten koste van ongeorganiseerde belangen - waarmee een 'nieuwe sociale kwestie' ontstaat.³⁶

De CDU heeft waarschijnlijk eerder dan andere partijen het begrip 'sociale markteconomie' gepopulariseerd. De overheid moet de sociale gerechtigheid verwezenlijken die de markt op zich niet kan waarborgen. Tegelijkertijd dient zij echter de particuliere eigendom te ontzien, die in de ogen van de CDU wordt beschouwd als '*ein Grundpfeiler und ein wesentliches Unterscheidungsmerkmal der Sozialen Marktwirtschaft gegenüber anderen Wirtschafts- und Gesellschaftssystemen*'.³⁷ Hieruit mag men opmaken dat de CDU bij die 'andere economische en sociale systemen' vooral aan vormen van socialisme denkt en niet zozeer aan kapitalisme; de sociale markteconomie onderscheidt zich immers niet wezenlijk van kapitalisme in het respect voor particulier eigendom. Kritiek op het kapitalisme is bij de CDU weliswaar niet geheel afwezig, maar minder uitgesproken dan bij CVP en CDA.

Ook de visie van de Duitse christen-democraten op culturele kwesties ademt een liberaler geest dan die van haar zusterpartijen. Katholieke of protestantse scholen, ziekenhuizen, omroepen of welzijnsorganisaties bestaan in de Bondsrepubliek nauwelijks nog - voor zover ze er voor 1933 wel waren hebben ze de '*Gleichschaltung*' door de nazi's niet overleefd - en de CDU lijkt daar niet erg rouwig om. Zelfs in een gesecculariseerde samenleving blijven christelijke waarden en tradities (vaak ongemerkt) doorwerken, stelde Helmut Kohl vast.³⁸ Een uitzondering vormen de kwesties abortus en euthanasie, waar gesecculariseerde, liberale opvattingen duidelijk botsen met de christelijke traditie en de beginselen van de CDU.³⁹

In ethische kwesties trekken christen-democratische partijen over het algemeen één lijn. In landen waar deze kwesties op de politieke agenda ontbreken, worden de verschillen tussen christen-democratie enerzijds en een liberaal of sociaal conservatisme anderzijds meestal nogal vaag. Dat

geldt bijvoorbeeld voor Griekenland, waar de *Nea Demokratia* (Nieuwe Democratie) zich weliswaar bij de EVP en de EUCD heeft aangesloten, maar in haar program eigenlijk uitsluitend liberaal- en sociaal-conservatieve standpunten verkondigt.⁴⁰ Zelfs in ethische kwesties onderscheiden conservatieve partijen - zoals de Britse *Tories* - zich overigens niet altijd duidelijk van christen-democraten.⁴¹ Op veel andere punten is dat onderscheid nog minder duidelijk, vooral als men niet zozeer de neo-conservatieve aanhangers van Margaret Thatcher maar de sociaal-conservatieve *Tories* beziet. Deze stroming scheen onder haar bewind naar de achtergrond gedrongen, maar wist voor haar komst in de jaren zeventig wel veel invloed uit te oefenen - en zal die na haar vertrek in de jaren negentig wellicht herwinnen.⁴²

3. De ontzuiling van de christen-democratie

De ontwikkeling van confessionele naar christen-democratische partij en verder naar liberaal-conservatieve partij heeft niet alleen ideologische maar ook organisatorische aspecten. Een confessionele partij is doorgaans hecht geïntegreerd in een netwerk van andere confessionele organisaties, een katholieke of protestantse zuil. Een christen-democratische partij daarentegen stelt zich open voor alle gezindten en kan niet meer al te nauwe banden met één zuil onderhouden. In Nederland kon wellicht daarom het CDA pas ontstaan nadat de zuilen tot op zekere hoogte waren afgebrokkeld.

Die afbrokkeling moet men echter ook niet al te dramatisch opvatten. Een aantal protestantse en katholieke organisaties zijn gefuseerd, zoals werkgevers in het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond en zelfstandige ondernemers in het Nederlands Christelijk Ondernemersverbond. Het Nederlands Katholiek Vakverbond is weliswaar met de van huis uit socialistische vakcentrale NVV opgegaan in de Federatie Nederlandse Vakbeweging, maar enkele katholieke vakbonden sloten zich liever aan bij het oorspronkelijk protestantse Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Boeren en tuindersbonden bleven confessioneel georganiseerd. De christelijke organisaties in de sociaal-economische sfeer plegen eens per kwartaal overleg met het CDA in het Convent van christelijk sociale organisaties.⁴³ In het onderwijs, welzijnswerk en de gezondheidszorg evenals in de omroepwereld wisten verzuilde instellingen zich doorgaans goed te handhaven, ook al moest men wel eens wat werelds water bij de christelijke wijn doen.⁴⁴ In sommige gevallen draagt het overheidsbeleid (bedoeld of onbedoeld) tot die handhaving bij.⁴⁵ Ook met de kerken heeft het CDA de - in de jaren tachtig nogal slechte - relatie verbeterd. Volgens het ontwerp-beginselprogram hecht de partij 'grote betekenis' aan 'het spreken en handelen van de kerken'.⁴⁶

In België is de ontzuiling veel minder ver gevorderd dan in Nederland.

Het Algemeen Christelijk Werkersverbond (ACW), de Boerenbond en het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond hebben hun christelijke - en dat wil in België toch meestal zeggen: katholieke - karakter weten te behouden zonder leden te verliezen. Ze onderhouden bovendien nog steeds nauwe banden met de CVP en spelen binnen die partij een sleutelrol bij de verdeling van functies en zetels.⁴⁷ In mindere mate geldt dat ook voor de Waalse zusterpartij. De omroep is in België formeel niet verzuild zoals in Nederland, maar via de staat oefenen de politieke partijen hier ook enige invloed uit. Die invloed strekt zich tot in vrijwel alle uithoeken van het staatsapparaat uit - een verschijnsel dat dan ook vaak kritisch aangeduid wordt als '*particratie*'.⁴⁸ CVP en PSC zijn niet de enige partijen die via patronage en politisering de staat in hun greep trachten te krijgen, maar met name de CVP schijnt bij dit streven vaak meer succes te boeken dan andere.⁴⁹ De federalisering van de Belgische staat versterkt de macht van de CVP als grootste partij in het gewest Vlaanderen, terwijl ze in Wallonië veeleer de positie van de Socialisten dan die van de kleinere PSC ten goede komt.

Evenals België heet Italië een '*partitocrazia*' waar politieke partijen grote invloed hebben op vorming en uitvoering van overheidsbeleid. Ondanks de greep van partijen op het staatsapparaat, zijn echter de banden met maatschappelijke organisaties in veel gevallen slapper geworden. Kort na de Tweede Wereldoorlog maakte de DC nog deel uit van een hecht katholiek netwerk. De kern daarvan vormde de Katholieke Actie, die in de jaren veertig het kader leverde voor de christen-democratische partij. Na het Tweede Vaticaanse Concilie in de jaren zestig ontstond echter verwijdering tussen de partij aan de ene kant en de kerk en veel katholieke organisaties aan de andere kant. De Katholieke Actie wendde zich af van de politiek en ging zich meer op onderwijs en vormingswerk richten. De katholieke vakbeweging zocht samenwerking met de socialistische en communistische vakcentrales en raakte daarmee vaker in conflict met de christen-democraten in de regering. De machtige werkgeversorganisatie *Confindustria* begon zich ook onafhankelijker op te stellen. Alleen het verbond van (kleine) zelfstandige boeren, de *Coltivatori Diretti*, bleef de DC onverminderd trouw - en ontleende daaraan veel politieke invloed.⁵⁰

Ook de Bondsrepubliek wordt wel eens als '*Parteienstaat*' aangeduid, maar met minder recht dan België of Italië. Zoals hierboven al vermeld, was de Duitse samenleving na 1945 nauwelijks nog verzuild te noemen. Er werd in de jaren vijftig weliswaar nog een *Christliche Gewerkschaftsbewegung Deutschlands* opgericht, die aan het begin van de jaren negentig ruim driehonderdduizend leden telde; maar vergeleken met de algemene vakcentrale (*Deutsche Gewerkschaftsbund*) die toen bijna acht miljoen leden had, bleef de Christelijke Vakbeweging een randverschijnsel.⁵¹ Werkgevers, boeren en middenstanders zijn nog minder verzuild. Wel

staan hun algemene organisaties vaak welwillend tegenover de CDU.⁵² De partij onderhoudt geen formele banden met deze organisaties, maar wel met belangengroepen binnen haar eigen partij zoals de *Wirtschaftsrat* (werkgevers), de middenstandsvereniging en de *Sozialausschüsse* van christen-democratische werknemers. Deze sub- of neven-organisaties van de CDU treden wervend naar buiten op, maar wedijveren binnen de partij om invloed op haar beleid.

In de jaren vijftig kreeg de CDU veel steun van de katholieke kerk; vanaf de jaren zestig stelde de kerk zich meestal neutraal op, behalve in kwesties als abortus. De protestantse (lutherse) kerk heeft altijd meer afstand bewaard.⁵³

Vergelijken we de christen-democratische partijen met een conservatieve partij als de Britse *Tories*, dan vinden we op dit punt wel een duidelijk verschil. Ooit werd de *Church of England* wel '*the Conservative Party in prayer*' genoemd, maar recentelijk schijnen de relaties tussen kerk en partij ook informeel niet meer zo hecht te zijn. Bij de Britten ontbreekt niet alleen elke vorm van verzuiling, maar ook formele vertegenwoordiging van belangengroepen binnen de partij. Wel is er een - bescheiden - organisatie van Conservatieve vakbondsleden en zijn er relaties tussen individuele volksvertegenwoordigers en belangengroepen in industrie, landbouw en bankwezen.⁵⁴

4. Leden en kiezers

Ontzuiling van organisaties hoeft niet samen te gaan met deconfessionalisering van kiezers en partijleden, al zal dat in de praktijk wel vaak het geval zijn. In de jaren zestig kwamen beide processen in Nederland op gang. Konden de confessionele partijen tot aan de jaren zeventig nog rekenen op de helft van het electoraat, daarna vielen ze terug op een derde.

Het CDA heeft die aanhang sinds 1977 weten te handhaven. Nog steeds is de overgrote meerderheid van haar kiezers kerkelijk - voor de helft katholiek, bijna een derde protestant - maar het aandeel van onkerkelijke kiezers is in de jaren tachtig gegroeid van vrijwel niets tot ruim een zesde.⁵⁵ De meeste christen-democratische kiezers zijn niet alleen kerkelijk, dat wil zeggen lid van een kerkgenootschap, maar ook kerks, dat wil zeggen trouwe kerkgangers. Volgens een peiling ging in 1991 een derde van de CDA-kiezers minstens eenmaal per week naar de kerk en minder dan 20% nooit; van het totale electoraat ging meer dan de helft nooit en 15% tenminste één keer per week.⁵⁶

Een groeiend deel van de katholieken en protestanten gaat minder vaak ter kerke en stemt vaker op andere, niet-religieuze partijen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 stemden 68% van de katholieken en

83% van de gereformeerden op een confessionele partij (KVP resp. ARP), terwijl dat in 1989 in beide groeperingen maar 59% deden.⁵⁷ Bij de hervormden bleef het aandeel van confessionele kiezers vrijwel constant rond 35% schommelen.

Leden van het CDA zijn nog veel kerkelijker en kerkser dan kiezers. Volgens een in 1986 gehouden enquête ging 78% van de leden minstens eenmaal per week naar de kerk en behoorde 98% tot de drie grote christelijke kerken - waarvan ruim de helft tot de Rooms-Katholieke Kerk, een derde tot de Gereformeerde Kerken en de rest tot de Nederlandse Hervormde Kerk.⁵⁸ Op dit punt verschilden de CDA-leden zeer sterk van die der overige grote partijen. Op andere punten was dat minder het geval, al waren ouderen en mannen oververtegenwoordigd en academici ondervertegenwoordigd in vergelijking tot D66, PvdA en VVD. Vergelijkbare gegevens over de leden van de Belgische CVP en PSC zijn niet beschikbaar. Wel is bekend dat de kiezers van die partijen vrijwel allemaal katholiek zijn (95%) en regelmatig de mis bijwonen (ongeveer de helft één keer per week of vaker).⁵⁹ Nog meer dan in Nederland stemmen katholieken in België echter ook op andere partijen (Liberalen, Socialisten, Groenen of Nationalisten): ruim 70% deed dat in 1977.⁶⁰

In Italië lijkt de deconfessionalisering iets minder ver gevorderd. Ruim 42% van de katholieken stemde in 1977 op de DC (zie Tabel 1). Over het algemeen zijn dit trouwe kerkgangers: meer dan de helft van de christen-democratische kiezers woonde in de jaren zeventig minstens eenmaal per week een mis bij.⁶¹ Protestanten spelen in Italië vrijwel geen rol, dus ook niet in de DC. Onkerkelijken zijn er ook weinig talrijk en in de DC al helemaal afwezig. De anderhalf miljoen leden van de DC zijn uiteraard allen katholiek, en even kerks als de kiezers.⁶² Relatief veel leden zijn gepensioneerd of huisvrouw, terwijl arbeiders duidelijk ondervertegenwoordigd zijn.⁶³

De Duitse christen-democratie is minder homogeen - en dus minder confessioneel. In de jaren vijftig bestond het electoraat van de CDU nog voornamelijk uit katholieken, maar geleidelijk groeide het aandeel van de protestanten en in mindere mate dat van de (in West-Duitsland toen nog vrij zeldzame) onkerkelijken. Met de aansluiting van Oost-Duitsland bij de Bondsrepubliek nam het aantal protestantse en onkerkelijke kiezers echter plotseling toe. Niettemin blijft er ook in het herenigde Duitsland een duidelijk verband bestaan tussen partijkeuze en godsdienst. Terwijl een meerderheid van de katholieken (55%) op de CDU of haar Beierse zusterpartij stemde bij de Bondsdagverkiezingen van 1990, deed dat 44% van de protestanten en 31% van de onkerkelijken.⁶⁴ Beschouwt men alleen kerkse katholieken en protestanten, dan is het verband nog sterker.⁶⁵ De circa 750.000 leden van de CDU zijn nog duidelijker met de kerk verbonden dan de kiezers. Katholieken vormen een (slinkende) meerderheid onder de leden - dalend van 83% in 1956 naar 59% in 1989

Tabel 1. *Christen-democratische partijkeuze van godsdienstige groeperingen in Duitsland, Italië, Nederland en België (in %), 1977*

	CDU/CSU	DC	CDA	CVP/PSC
Katholiek	64,2	42,1	48,6	28,6
Protestant	39,8	0*	36,1	12,5*
Overig	26,7*	0*	14,6	12,5*
Onkerkelijk	24,5	8,0*	3,9	5,4

* Minder dan 10 personen in deze categorie

Leesvoorbeeld: 64.2% van de Duitse katholieken zou volgens dit onderzoek op CDU of CSU stemmen in 1977.

bron:

D. Broughton, 'The Social Bases of Western European Conservative Parties', in: B. Girvin, red., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londen, 1988, 198.

- terwijl het aandeel van protestanten langzaam toeneemt - van 16% naar 33%. Het aandeel onkerkelijken stijgt vrij snel, maar bedroeg in 1989 nog niet meer dan 7%.⁶⁶

Verband tussen godsdienst en partijkeuze bestaat ook in landen zonder confessionele of christen-democratische partij, zoals Groot-Brittannië: anglicaanse protestanten stemmen vaker op de *Conservative Party* dan katholieke of onkerkelijke kiezers. Dit verband is echter nooit zo sterk geweest als in Nederland of Duitsland en lijkt de laatste tijd nog zwakker te worden - tegelijk met het verband tussen andere sociale kenmerken en partijkeuze.⁶⁷

5. Conclusie

Vergeleken met zijn belangrijkste zusterpartijen in Europa lijkt het CDA minder ver voortgeschreden op de weg van een gesloten en verzuilde confessionele partij naar een open, ontzuilde en liberaal-conservatieve volkspartij. Dat ook de Nederlandse christen-democraten zich op deze weg bevinden, is een omstrede maar niettemin in de ogen van deze auteurs plausibele stelling.

Op programmatisch vlak heeft het CDA in grote trekken de liberale opvattingen over parlementaire democratie, scheiding tussen kerk en staat en markteconomie overgenomen en alle theocratische en corporatistische idealen overboord gezet. Het onderscheidt zich van de (conservatief-)

liberale VVD wel door grotere waardering voor het 'maatschappelijk middenveld' en door kritiek op individualisering.⁶⁸ In dit opzicht sluiten de christen-democraten aan bij een denker als Tocqueville, die vaak als liberaal-conservatief wordt gezien.⁶⁹

Liberaal-conservatief is echter wat anders dan conservatief-liberaal! Evenals de Belgische, Duitse en Italiaanse christen-democraten streeft het CDA naar een sociale in plaats van een volstrekt vrije markteconomie, naar sociaal-personalisme in plaats van individualisme, naar solidariteit in plaats van ongeremde concurrentie. Alle vier veroordelen abortus en euthanasie, al gaat het CDA onder leiding van Lubbers daar pragmatischer mee om dan de andere drie partijen. Alle vier aanvaarden de soevereiniteit van het volk - al doet het CDA dat nog niet met zoveel woorden - maar hechten ook waarde aan het individuele geweten en aan de boodschap van de kerken. Hierin verschillen zij duidelijk van liberale partijen - maar nauwelijks van conservatieve partijen, zoals de Britse *Tories*. Met name de sociaal-conservatieve vleugel, die het - in sociaal-economisch opzicht extreem liberale - beleid van Thatcher te radicaal vond, staat dichtbij de christen-democratische partijen. Deze stroming, waarvan Thatcher's voorganger Edward Heath sinds de jaren zeventig de meest bekende vertegenwoordiger is, heeft in het gepolariseerde Britse partijstelsel zelden de verzoenende en bemiddelende rol kunnen spelen die christen-democraten in meer-partijstelsels plegen te vervullen.⁷⁰

Hoewel zelf een produkt van ontzuiling, onderhoudt het CDA nog bepaalde banden met katholieke, protestantse of algemeen-christelijke organisaties, met name in de sociaal-economische sfeer. In België is de ontzuiling veel minder ver voortgeschreden, in Duitsland juist veel verder, in Italië is het proces vergelijkbaar met dat in Nederland. Door verzuildeheid onderscheiden de christen-democraten zich nog duidelijk van moderne conservatieven. De nadruk ligt hier echter op 'nog': indien de ontzuiling doorzet, verdwijnt ook dit verschil.

Tenslotte vervagen eveneens de verschillen tussen conservatieven en christen-democraten in de samenstelling van hun electoraat en ledenbestand. Een moderne conservatieve partij is evenals CDA, CVP, DC of CDU een volkspartij met aanhang uit alle lagen van de bevolking, zij het met een oververtegenwoordiging van middenklassen, ouderen, huisvrouwen en kerkgangers. Tot voor kort bestond de achterban van de christen-democratie vrijwel uitsluitend uit kerkgangers, maar dat verandert geleidelijk de laatste jaren. Vooral in het herenigde Duitsland, in mindere mate echter ook in Nederland en in Italië, geven groeiende aantallen onkerkse en zelfs onkerkelijke burgers hun stem aan een partij met een 'C' in de naam.

De relatieve voorsprong van de CDU in deze ontzuiling en ontkerkelijking is historisch te verklaren. Lutheraanse protestanten neigen minder tot politieke organisatie en verzuiling dan calvinisten. De Duitse katholie-

ken hadden voor 1933 wel een zuil opgebouwd, maar die heeft de 'Gleichschaltung' door de nazi's niet overleefd. Herstel van de oude zuil, met een confessionele 'Zentrumspartei', leek in 1945 slechts een minderheid aantrekkelijk; de meerderheid koos voor een inter-confessionele christen-democratische partij. Vooral dank zij het leiderschap van Adenauer wist de CDU nagenoeg alle conservatieve niet-religieuze partijen op te slokken of weg te concurreren. Zodoende werd zij de grootste, maar ook de meest uitgesproken conservatieve en 'rechtse' partij in de christen-democratische familie.⁷¹

De DC voer in de jaren veertig en vijftig ongeveer dezelfde koers als haar Duitse zusterpartij, maar slaagde er niet in de kleine rechtse partijen in Italië te doen verdwijnen - wellicht door haar te duidelijke banden met de katholieke kerk en de rest van de katholieke zuil, maar ook door de lagere kiesdrempel. De partij bleef daarmee kleiner maar ook minder 'rechts' dan de CDU.

De Belgische christen-democraten hadden nog meer moeite met electorale concurrenten. Aanvankelijk beter beschermd door de eigen zuil, begonnen ze wellicht te laat hun partijen te moderniseren toen de Liberalen, de nationalisten van de Volksunie en de Groenen steeds meer katholieke kiezers wisten te winnen.

Het CDA sleepte een minder zware verzuilde erfenis met zich mee en kon niet alleen meer kerkelijke en kerkse maar ook meer onkerkelijke kiezers binden dan CVP en PSC. 'Pourvu'que ça dure', zouden we hier aan toe kunnen voegen. Op den duur zou de spanning tussen de 'C' en de toenemende aantallen onkerkelijke kiezers en partijleden toch ook het CDA kunnen dwingen te kiezen tussen christelijk en klein enerzijds of modern liberaal-conservatief en groot anderzijds.

noten

1. Zie voor een uitgebreidere beschrijving hiervan: H.J. Langeveld, 'Horsels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940', in: J. de Bruijn, red., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam, 1987, 91-112; en: I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 47-58.
2. R.E.M. Irving, *The Christian Democratic Parties of Western Europe*, Londen, 1979; zie ook: K.E. Lönne, *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1986.
3. Volgens F. Horner, *Konservative und christdemokratische Parteien in Europa*, Wenen, 1981; zie ook Irving, *op.cit.*, 253-260.
4. Zie voor meer bijzonderheden: H.-M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen, 1992.

5. Lönne, *op.cit.*, 253-258; zie voorts J.M. Mayeur, 'Les partis politiques d'inspiration chrétienne en Europe entre les deux guerres mondiales', in: H. Portelli en Th. Jansen, red., *La démocratie chrétienne, force internationale*, Paris, 1986, 25-30.
6. Horner, *op.cit.*, 166-169.
7. Hierover meer bij A. Pelinka, 'Die Österreichische Volkspartei', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel I, Paderborn, 1983, 195-265; en W. Müller, 'Conservatism and the Transformation of the Austrian People's Party', in: Brian Girvin, red., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, London, 1988, 98-119.
8. Zie E. Gruner, *Die Parteien in der Schweiz*, Bern, 103-125; H. Tschäni, *Parteien, Programme, Parolen*, Aarau, 1979, 29-39, 71-76; en H.R. Penniman, red., *Switzerland at the Polls. The National Elections of 1979*, Washington, 1983.
9. In detail beschreven in: E.F. Callot, *Un parti politique de la démocratie chrétienne en France: Le Mouvement Républicain Populaire*, Parijs, 1978.
10. Irving, *op.cit.*, 217-233; R. Elgie, 'Christian Democracy and the constraints of the majority: the case of the French CDS'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Limerick, 30th March - 4th April 1992.
11. Zie N. Elder, A. Thomas en D. Arter, *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*, Oxford, 1983, 64-69; en L. Karvonen, 'Christian Parties in Scandinavia: Victory over the Windmills?' Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Limerick, 30th March - 4th April 1992. De Christelijke Volkspartij van Noorwegen is sinds 1981 lid van de EUCD, haar Deense en Finse zusterpartijen zijn sinds 1991 waarnemend lid van deze Unie, maar de Deense Christelijke Volkspartij heeft zich niet aangesloten bij de Europese Volkspartij, aldus D. Hanley, 'The European People's Party: Towards a New Party Form?' Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, University of Limerick, 1992.
12. Over de eerstgenoemde groep zie J. Keating, 'The British Experience: Christian Democrats Without a Party'. Paper presented to the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Limerick, 30th March - 4th April 1992. Over de *Conservative Party* zie met name: G. Peele, 'The Character of Modern British Conservatism', in: Z. Layton-Henry, red., *Conservative Politics in Western Europe*, Londen, 1982, 21-46.
13. A.M. Oostlander, 'Christen-democratie versus conservatieve politiek', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 10 (1990), nr. 9, 380-387; P. Maertens, 'Christen-democraten en conservatieven', in: *idem*, 11 (1991) nr. 5, 199-208; R.H. van de Beeten, 'Christen-democratie of midden-rechts blok?', in: *idem*, 12 (1992) nr. 4, 161-174; en D.F. van der Mei, 'Moeten de christen-democraten conservatief worden of de conservatie-

ven christen-democratisch?' in: *idem*, 12 (1992) nr. 4, 149-153.

14. *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, Den Haag, 1978, 5.

15. Zo vermeldt art. 2 van de Statuten van het GPV: 'De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven.' De twee andere partijen verwijzen niet naar één bepaalde kerk maar wel naar een geloofsbelijdenis: 'De RPF aanvaardt als enige norm voor haar politieke denken en handelen het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de drie Formulieren van Enigheid.'(art. 2 Statuten; zie ook art. 1 Basisprogram RPF); de SGP stelt zich eveneens volgens art. 2 van haar Statuten 'op de grondslag van Gods Woord, zoals daarvan belijdenis gedaan wordt in de artikelen 2 tot en met 7 der Nederlandse Geloofsbelijdenis'.

16. *Ontwerp-program van Uitgangspunten*, Den Haag, 1992, 16.

17. Program van Uitgangspunten, art. 4; Ontwerp-program, art. 5; nader uitgewerkt in A. Klink e.a., *Publieke gerechtigheid: een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*, Houten, 1990.

18. *Ontwerp-program*, art. 12 en 18; voorts Klink e.a., *op.cit.*, 81-105.

19. 'Niet bij brood alleen'. Verkiezingsprogramma van het CDA, 1977, onder andere 8, 24, 28, 38.

20. *Ontwerp-program*, 12, 15, 63-64.

21. Klink e.a., *op.cit.*, 116-132.

22. *Ontwerp-Program*, 54. Het streven naar groei is dan ook niet geheel onomstreden binnen de partij, zoals blijkt uit de discussie in: *Christen-democratische Verkenningen*, 12 (1992) nr. 6/7.

23. *Ontwerp-Program*, 55; voorts D.F. Scheltens, 'Ecologische ethiek', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 8 (1988) nr. 12, 466-472.

24. *Ontwerp-Program*, 8; deze term kwam nog niet in het Program van 1980 voor, de gedachte erachter echter wel.

25. 'Geloof, hoop en toekomst', Brussel, 1986.

26. E. Gerard, *De katholieke partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven, 1985, 245-249.

27. *Goed leven in Vlaanderen ook morgen. Programma van de Vlaamse christen-democraten voor de wetgevende verkiezingen*, Brussel, 1991, 33.

28. *Elezioni politiche '92: il programma della Democrazia Cristiana*, Rome, 1992, III, IX, XII.

29. R. Leonardi en D. Wertman, *Italian Christian Democracy. The Politics of Dominance*, Berkeley, 1989, 121-122; R. Lill en S. Wegener, 'Die Democrazia Cristiana Italiens (DC) und die Südtiroler Volkspartei (SVP)', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel 3, Paderborn, 1991, 126.

30. *Elezioni politiche '92*, VII-X.
31. *Ibidem*, III, IX.
32. Leonardi en Wertman, *op.cit.*, 222; Lill en Wegener, *op.cit.*, 139-141.
33. Voor een meer gedetailleerde vergelijking zie G. Pridham, 'Christian Democracy in Italy and West Germany', in: E. Kolinsky en W. Paterson, red., *Social and Political Movements in Western Europe*, Londen, 1976, 142-174.
34. W. Schönbohm en G. Braun, red., *CDU Programmatik, Grundlagen und Herausforderungen*, München, 1981.
35. 'Grundsatzprogramm der Christlich Demokratischen Union Deutschlands', in: *Die Programme der CDU*, Bonn, 1978, 149-206, in het bijzonder par. 116. Dit beginselprogramma wordt overigens binnenkort herzien.
36. *Ibidem*, par. 122; zie ook U. Schmidt, 'Die Christlich Demokratische Union Deutschlands', in: R. Stöss, red., *Parteienhandbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*. Deel 1, Opladen, 1983, 490-660.
37. 'Grundsatzprogramm', § 78.
38. H. Kohl, *Zwischen Ideologie und Pragmatismus*, Stuttgart, 1973, 22-25.
39. Bij de fusie tussen de Oostduitse en de Westduitse CDU leidde de abortuskwestie tot enige discussie, maar uiteindelijk wees de verenigde CDU legalisatie van abortus ook af.
40. Aldus H. Korisis en N. Lepszy, 'Die Nea Dimokratia Griechenlands (ND)', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel 3, Paderborn, 1991, 256-261; zie ook: R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, Durham, 1987, 149-170.
41. Zo stelden de Britse Conservatieven in hun verkiezingsprogramma van 1992 met enige trots vast: 'We have the toughest anti-pornography laws in Western Europe, and we will keep them that way', in *The Best Future for Britain. The Conservative Manifesto*, Londen, 1992, 25. Zie voorts Peele, *op.cit.*, 22-32.
42. Zie o.a. Peele, *op.cit.*, 27; en P. Seyd, 'Factionalism in the 1970s', in: Z. Layton-Henry, red., *Conservative Party Politics*, Londen, 1980, 231-243.
43. *NRC-Handelsblad*, 3 december 1992.
44. Zie T. Duffhues, 'Confessionele partijen en maatschappelijke organisaties. Aspecten van een duurzame relatie', in: P. Luyck en H. Righart, red., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*, Den Haag, 1991, 124-146.
45. J. Dronkers, 'Blijvende organisatorische onderwijsverzuiling ondanks secularisering: een onbedoeld effect van overheidsbeleid?', in: *Beleid en Maatschappij*, 19 (1992) nr. 5, 227-237.
46. *Ontwerp-Program*, 17; zie voorts het rapport *Levensbeschouwelijke identiteit en politiek. Verslag van de conferentie van 22 en 23 februari 1991 te Noordwijkerhout*, Den Haag, 1991.

47. L. de Winter, 'Christian Democratic Parties in Belgium', in: M. Caciagli et al., *Christian Democracy in Europe*, Barcelona, 1992, 29-54; en J. Smits, 'De standenvertegenwoordiging in de Christelijke Volkspartij en de Parti Social Chrétien', in: *Res Publica*, 24 (1982), 73-127.
48. Zie bijvoorbeeld W. Dewachter, 'Changes in a Particratie: the Belgian Party System from 1944 to 1986', in: H. Daalder, red., *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands and Belgium*, Londen, 1987, 285-363.
49. Aldus: H. Coenjaarts et.al., *De CVP-staat*, Berchem, 1979.
50. Lill en Wegener, *op.cit.*, 133-143; Leonardi en Wertman, *op.cit.*, 197-210; Irving, *op.cit.*, 86-88; voorts: A. Parisi, 'Un partito di cattolici? L'appartenenza religiosa e i rapporti col mondo cattolico', in: A. Parisi, red., *Democristiani*, Bologna, 1979, 85-152.
51. W. Rudzio, *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, 1991, 61; D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften seit 1945*, Stuttgart, 1973, 116-119.
52. P. Haungs, 'Die Christlich Demokratische Union Deutschlands (CDU) und die Christlich Soziale Union in Bayern (CSU)', in: H.J. Veen, red., *Christlich-demokratische und konservative Parteien in Westeuropa*. Deel 1, Paderborn, 1983, 135-142.
53. F. Spotts, *Kirchen und Politik in Deutschland*, Stuttgart, 1976, 249-277.
54. Zie A. Rowe, 'Conservatives and Trade Unionists', in: Z. Layton-Henry, red., *Conservative Party Politics*, Londen, 1980, 210-230; voorts: C. Leys, *Politics in Britain*, Toronto, 1983, 153-170.
55. Zie onder anderen J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 66-98.
56. *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 november 1991. Overigens komt D. Broughton in een analyse van *Eurobarometer*-gegevens van 1989 tot veel frequenter kerkbezoek voor zowel CDA-kiezers als Nederlandse kiezers in het algemeen (D. Broughton, 'The Christian Democratic Voter: A Four Country Comparison'. Paper presented at the ECPR Joint Session of Workshops, University of Limerick, 30 March - 4 April 1992).
57. Gegevens uit CBS, *Nationaal kiezersonderzoek 1989*. Deel 1, Den Haag, 1990, 22; *De Nederlandse kiezers in 1967*, Amsterdam, 1967, 45.
58. M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden', in: *Jaarboek 1987 DNPP*. Groningen, 1988, 116-137.
59. De Winter, *op.cit.*, 40; Broughton, 'The Christian Democratic Voter', geeft weer iets hogere cijfers.
60. D. Broughton, 'The Social Bases of Western European Conservative Parties', in: B. Girvin, red., *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Londen, 1988, 193-224.

61. A. Parisi, 'Un partito di cattolici? L'appartenenza religiosa e i rapporti col mondo cattolico', in: A. Parisi, red., *Democristiani*, Bologna, 110.
62. *Ibidem*, 95.
63. *Ibidem*, 97; Lill en Wegener, *op.cit.*, 99.
64. H.J. Veen et.al., *Die erste gesamtdeutsche Bundestagswahl vom 2. Dezember 1990*, Sankt Augustin, 1990, B31-33.
65. Rudzio, *op.cit.*, 178-180; zie ook P. Eisenmann en G. Hirscher, red., *Die Entwicklung der Volksparteien im vereinten Deutschland*, München, 1992, 74-76.
66. Rudzio, *op.cit.*, 163; Haungs, *op.cit.*, 33-36.
67. J. Blondel, *Voters, Parties, and Leaders: The Social Fabric of British Politics*, Harmondsworth, 1970, 60-61; R. Rose en I. McAllister, *Voters Begin to Choose: From Closed to Open Elections in Britain*, Londen, 1986, 141.
68. Zie voor de verschillen tussen VVD en CDA: G. Voerman en P. Lucardie, 'Ideologie en individualisering. De grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD', in: *Beleid en Maatschappij*, 19 (1992), 1 (jan./feb.), 31-41.
69. Zie bijvoorbeeld N. O'Sullivan, *Conservatism*, Londen, 1976; daarentegen wordt hij als (conservatief) liberaal beschouwd door P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Parijs, 1987.
70. Die bemiddelende rol wordt als belangrijkste onderscheid tussen christen-democratie en conservatisme gezien door K. van Kersbergen, 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie', in: U. Becker, red., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 1990, 177-206. Men zou die rol echter ook als produkt van het partijstelsel kunnen opvatten; in een gepolariseerd stelsel van twee grote (en twee kleine) partijen als het Duitse kan een grote christen-democratische partij immers ook geen bemiddelende middenpositie innemen, zoals Van Kersbergen ook opmerkt (*ibidem*, 184, 198).
71. Zie Broughton, 'The Christian Democratic Voter'.